

نمایه‌ی داستان‌های شاهنامه‌ی ابوالقاسم فردوسی

برای شش نسخه‌ی انتقادی

خاتمی مطلق (ترن)، برتنس (سکو)، قریب (ترن)، فولرس (بروخیم)، دیرسیاتی (ترن)، ژول مول (پاریس)

ترجمه

محمد امین مهدوی

عضویت علمی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

۱۳۹۲

سرشناسه : مهدوی، محمدامین، ۱۳۴۶ -

عنوان و نام پدیدآور : نمایه‌ی داستان‌های شاهنامه‌ی ابوالقاسم فردوسی : برای شیش نسخه‌ی انتقادی؛ خالق‌مطلق (تهران)، برتلس (مسکو)، قریب (تهران)، فولرس (بروخیم)، دبیرسیاقی (تهران)، ژول مول (پاریس) / مولف محمدامین مهدوی.

مشخصات نشر : قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری : ۲۹۳ ص.

شابک : 9786005024265

وضعیت فهرست نویسی : فیبا

یادداشت : نمایه.

موضوع : فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹ - ۴۱۶ق. شاهنامه -- فهرست مطالب

شماره افزودن : دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

رده‌ی کنگره : ۱۳۹۲ ۸۹۸/۹۴۹۲ PIR

رده‌بندی دیوید : ۳۱/۱۸۴

شماره کتبی شناسایی : ۳۱۶۱۸۵۹

نام کتاب : نمایه‌ی داستان‌های شاهنامه‌ی ابوالقاسم فردوسی

ناشر : انتشارات دانشگاه بین‌المللی امام خمینی «ره»

مؤلف : محمدامین مهدوی

ناظر فنی چاپ : حمید کلهر

لیتوگرافی و چاپ : هنر - قزوین

شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۵۰۲۴-۲۶-۵

چاپ اول : ۱۳۹۲

قیمت : ۱۵۰,۰۰۰ ریال

شمارگان : ۱۰۰۰ جلد

نشانی ناشر : قزوین، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، تلفن: ۸۳۷۱۵۵۰ و ۸۳۷۱۵۵۱-۲۸۱-۲۸۱

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

بنام خدا

مقدمه

متن یک موجودیت پویاست، که همانند موجودات زنده، دائما در حال تغییر تکامل است. فرآیند بازنویسی از روی یک متن، چه از طریق دست و چه از طریق حروفچینی، احتمال بروز تغییر از نسخه‌ی اصل به نسخه‌ی بدل را بالا می‌برد. هر چه تعداد دفعات رونویسی بالاتر می‌رود، امکان تحول اساسی در متن نیز افزایش می‌یابد.

شاهنامه در ردیف کلاسیک ادبی فارسی‌زبانان، به خاطر اهمیت تاریخی و فرهنگی آن، از جایگاه والایی برخوردار است. متن شاهنامه نیز دست‌خوش تغییرات بسیاری شده است. این تنوع در متن ناشی از رونویسی‌هایی است که از این اثر بزرگ زبان فارسی بعمل آمده است. در حال حاضر، بالغ بر ۳۰۰۰ نسخه‌ی دست‌نویس از شاهنامه‌ی ابوالقاسم فردوسی در کتابخانه‌ها و موزه‌های دنیا به جای مانده است. اصالت این نسخه‌ها از مشرق به هند و از مغرب به ترکیه می‌رسند. بعضی از این دست‌نوشته‌ها، علاوه بر قدمت، از نظر خطاطی و نقاشی نیز شایان اهمیت هستند. در ظاهر همه‌ی این نسخه‌ها روی متن یکسانی از شاهنامه هستند. اما، واقع امر خلاف این تصور است. متن تمامی این دست‌نویس‌ها با هم متفاوتند. این تفاوت‌ها می‌توانند خطاهای غیرعمدی یا عمدی کاتبان باشد که در قالب تصحیح به متن راه یافته است. تفاوت‌های محتوایی بین نسخه‌ی اصل و نسخه‌ی بدل می‌تواند بر اثر حذف، درج، و تغییر یک یا چند بازه از متن باشد.

از اواخر قرن نوزدهم میلادی، حرکتهای جدی برای اصلاح متون شاهنامه آغاز شده است. شاید، تصوّر بر این بوده است که با ارائه یک نسخه‌ی اصلاح شده، متن شاهنامه از فنای همیشگی نجات می‌یابد. اما با این اقدام گونه‌هایی از متن شاهنامه معرفی شده‌است که در اصل به هیچ‌یک از نسخ دست‌نویس اصل شباهت ندارند. به عبارتی نسخه‌ی تصحیح شده انتقادی خود مبتنی بر تحریف نسخه‌های موجود است. آنچه شایان ذکر است این است که، از نخستین نسخه‌ی انتقادی شاهنامه در اوایل قرن نوزدهم میلادی توسط لومزدن^۱ تا کنون نسخه‌های انتقادی زیادی به جامعه‌ی ادبی معرفی شده است. تعدد در نسخه‌های اسفادی خود شاهدهی است بر اینکه، رسیدن به یک نسخه‌ی راستین (یعنی همان نسخه - «بوالقاسم» فردوسی)، کاری است دشوار؛ چه بسا عبث.

چند نسخه‌ی نسخه‌های موجود، که از نظر اعتبار شهرت بسزایی در جامعه‌ی ادبی فارسی پیدا کرده‌اند، نسخه‌های برتلس^۲ (مشهور به نسخه‌ی مسکو)، نسخه‌ی ژول مول^۳ (مشهر به نسخه‌ی پاریس)، نسخه‌ی فولرس^۴ (مشهور به نسخه‌ی چاپ بروخیم)، نسخه‌ی دیروستی^۵ (اقتباس از نسخه‌ی ترنر مکن^۵)، نسخه‌ی خالقی مطلق، و نسخه‌ی قریب هستند. آنچه در این کتاب به آن پرداخته شده است، نکته‌ای است که گویا کاتبین، ویراستاران، و منتقدین شاهنامه زیاد به آن نپرداخته‌اند. این کتاب در نظر دارد تا فهرستی از داستان‌های شاهنامه به همراه نمایه‌ی آنها در نسخ انتقادی چاپ شده ارائه دهد. در یک اثر علمی معاصر، محتوای متن، معمولاً به سبک‌ها و گفتارها تقسیم می‌شود. برای دسته‌بندی منطقی متن به واحدهای منسجم، هر یک از این

¹ Mathew Lumsden

² A. E. Bertels

³ Jules Mohl

⁴ J. A. Vullers

⁵ Turner Macan

فصل‌های و گفتارها عنوان‌گذاری می‌شوند تا خوانندگان به راحتی بتوانند به محتوای متن رجوع کنند. این تقسیم‌بندی در متن شاهنامه جای مطالعه‌ی بسیار دارد. چرا که، به نظر می‌رسد، عناوین به جای مانده برای فصل‌ها و گفتارها، ساختارهای تحمیل شده‌ی کاتبان و منتقدین هستند. به عبارتی، به نظر می‌رسد، فردوسی شاهنامه را بصورت یک شعر یکپارچه و بدون فصل و گفتار سروده است. تقسیمات موجود، گویا، اضافاتی است که بر اثر مرور زمان و در جریان حرکت بازنویس‌ها، کاتبان، و ویراستاران اتفاق افتاده است.

پدیدآورنده‌ی این کتاب هیچ ادعایی بر درستی یا نادرستی عناوین چاپ شده ندارد. هیچ اصراری هم بر تصحیح متن عناوین گفتارهای شاهنامه ندارد. اما آنچه این کتاب ارائه می‌کند، شاید، این اثر اولین تلاش برای فهرست کردن داستان‌های شاهنامه باشد. در اینجا، آدرس مرز هر داستان بر اساس شش نسخه‌ی انتقادی چاپ شده تهیه شده است. آنچه برای جامعه‌ی ادبی یک امر بدیهی است این است که شاهنامه بر اساس داستان‌های دوره‌های پادشاهی شاهان مختلف تقسیم‌بندی شده است. اما این نگرش نیز در تمام نسخ انتقادی چاپ شده یکسان نیست. تقسیم‌بندی ریزتر که در این کتاب بر آن تأکید شده، توسط ویراستاران نسخ انتقادی به جدیت به آن توجه نشده است.

معرفی نسخ انتقادی شاهنامه

در حالی که نسخه‌های چاپی بسیار زیادی از شاهنامه در دسترس می‌باشد، انتخاب این شش نسخه‌ی چاپی برای مقابله اتفاقی نبوده است. نسخه‌های مسکو و پاریس به تکرار در بازار ایران چاپ مجدد شده است و جزو اولین نسخ انتقادی چاپ شده‌ی شاهنامه می‌باشد. چاپ بروخیم نمونه‌ی مقابله‌ی دو نسخه‌ی انتقادی ترنر مکن و ژول مول است. این نسخه توسط محققین ایرانی نیز مورد بررسی و تصحیح قرار گرفته است. نسخه‌ی خالقی مطلق که آخرین بار توسط

مرکز دایره المعارف بزرگ اسلام به چاپ رسیده، یکی از وسیع‌ترین کارهای انتقادی است که بر روی شاهنامه‌ی فردوسی صورت گرفته است. آخرین نسخه، که در این کتاب از آن استفاده شده، چاپ قریب است. این نسخه در دو جلد به چاپ رسیده است. مصحح نسخه‌ی قریب عضو تیم مصححان چاپ مسکو نیز هست. استفاده از چاپ‌های دیگر موجود در بازار در حوصله‌ی این پژوهش نمی‌گنجید. اما دلیل خاصی هم برای کنار گذاشتن آنها وجود ندارد.

مبحث تصحیح نسخ دست‌نویس شاهنامه توجه به سزایی را به خود جلب کرده است. حجم بالای نسخ دست‌نویس و تنوع بسیار بالای متون، کار را بر عققین این فن دشوار کرده است. قدیمی‌ترین نسخه‌ی شاهنامه که، در صورت صحت، قدمت آن به سال ۶۱۴ هجری برمی‌گردد، نسخه‌ی موزه‌ی فلورانس است. البته، نسخه‌ی گرس شده ناقص است و متن کامل را در بر نمی‌گیرد. اما ارزش نسخه‌نگاری را دارد. آنچه از تاریخ آن برمی‌آید، این نسخه ۲۱۰ سال پس از اتمام سرودن شاهنامه گذشتاده است. متأسفانه، هیچ نسخه‌ی قدیمی‌تری گزارش نشده است تا بتوان تغییرات کامل متن شاهنامه از زمان سرودن را رصد کرد. ملکیان شیروانی توانسته فقط ساره‌ای به یک نسخه‌ی قدیمی‌تر متعلق به دوره قره‌خانیان را پیدا کند. اما از اصل نسخه اثری در دست نیست.

تنوع و تعدد متون شاهنامه، دریایی از گه‌های مختلف شاهنامه را از خود به جای گذاشته است. این تنوع به گونه‌ای است که به اذعان مصححین، پیچیدگی کار مقابله و قضاوت درباره‌ی متن به صورت بی‌سازمانی افزایش یافته است. ترنر مکن در مقدمه‌ی نسخه‌ی خود می‌گوید «به سختی می‌توان دو دست‌نویس از شاهنامه پیدا کرد که طی بیست بیت متوالی در متن و یا ترتیب مصرع‌ها همخوانی کامل داشته باشند.» (Macan, 1829) گزاف نیست اگر بگویم کار مقابله‌ی چنین حجمی از متون کار سالها تحقیق است.

اولین نسخه‌ی انتقادی شاهنامه را شاید بتوان به نسخه‌ی بایسنقری (شاهزاده بایسنقر نوه‌ی تیمور) نسبت داد. او در مقدمه‌ی نسخه‌ی خود اشاره می‌کند که متن شاهنامه تحریف شده است و سرشار از خطا گردیده. لذا دستور داده است تا تمام نسخ موجود در کتابخانه‌ی وی گردآوری شود و از همه آنها یک نسخه‌ی صحیح تهیه شود. نسخه‌ی نهایی در تاریخ ۵ جمادی الاول ۸۳۳ هجری قمری به پایان رسید. اصل این نسخه هم اکنون در مجموعه‌ی کاخ‌موزه‌ی گلستان در تهران به شماره‌ی ۷۱۶ نگهداری می‌شود. از آنجا که دسترسی به این نسخه برای همگان مقدور نیست، نمونه‌ای از این مقدمه را می‌توان در نسخه‌ی شماره Additional 27257 کتابخانه‌ی ملی بریتانیا پیدا نمود.

اما اولین تلاش رای گردآوری یک نسخه‌ی انتقادی از شاهنامه بر پایه‌ی علم نسخه‌شناسی (فونولوژی) توسط متیو لومزدن، استاد فارسی و عربی کالج فورت ویلیام، آغاز شد. مبتنی بر چهار نسخه‌ی دست‌نویس بود. اما به دلایل عدم پشتیبانی مالی دولت، کار روبرو نیمه‌تمام متوقف شد. این در حالی است که فقط یک هشتم از کتاب به چاپ رسیده. دوما بعدها، با حمایت نصیر الدین حیدر (شاه مغول در هند)، ترنر مکن کار لومزدن را ادامه داد. در حالیکه مکن با انتخاب‌های لومزدن موافق نبود، اما در چاپ محدودی ابتدایی (که توسط لومزدن انجام شده بود) هیچ تغییری نداد. (Mackon, 1829) البته، مکن موفق شد تا نسخه‌ی انتقادی خود را در سال ۱۸۲۹ میلادی در سکنه به چاپ برساند. نسخه‌ی انتقادی مکن تا سالها بعد از وی نسخه‌ی استاندارد قلم‌اندازان که محققین بعدی کار خود را با آن محک می‌زدند. مکن از هفده دست‌نویس کامل و چهار دست‌نویس ناقص برای تولید نسخه‌ی انتقادی خود استفاده کرد.

در حالیکه مکن از دست‌نویس‌های استفاده شده یاد می‌کند، اما در متن انتقادی خود هیچ‌ذکری از گونه‌های بدل متن به میان نمی‌آورد. او در شرح روش تحقیق خود یادآور می‌شود که ارجحیت را به گونه‌ی قدیمی‌تر داده است. اما به

اذعان خودش، اعمال این قاعده در همه جا امکان‌پذیر نیست و می‌گوید «هر محقق دیگر هم که بخواهد به این اصل پایبند باشد بزودی ناامید خواهد شد.» اما آنچه مشخص است انتخاب نهایی انتخاب ترنر مکن است.

نه سال پس از اتمام نسخه‌ی ترنر مکن در کلکته، ژول مول اولین جلد نسخه‌ی انتقادی خود را بسال ۱۸۳۹ به همراه ترجمه‌ی فرانسوی آن در پاریس به چاپ رساند. (Le Livre des Rois, 1838) به گزارش وی، مول از ۳۵ دست‌نویس در تولید نسخه‌ی خود استفاده کرده است. اما، همانند مکن، مول نیز از نمونه‌های بدل در متن یادی به میان نمی‌آورد. بیچاره خواننده باید به انتخاب ویراستار اعتماد کند بدون اینکه بداند نمونه‌های متن در نسخ بدل چگونه بوده‌اند.

در همین فصل از توسعه‌ی نسخه‌های انتقادی شاهنامه، اختلاف نظر بر روی متن چاپ‌شده زیاد است که فولرس تصمیم می‌گیرد تا از این دو نسخه‌ی انتقادی یک نسخه‌ی انتقادی دیگر تولید کند. یوهان فولرس تصمیم می‌گیرد تا به جای اینکه به نسخ دست‌نویس مراجعه کند، بین دو نسخه‌ی مول و مکن به مقابله برخیزد تا نسخه‌ی خود را بر اساس فقط این دو نسخه‌ی انتقادی تولید کند. (Nafisi, 1936) وی موفق می‌شود تا در دهه‌های ۱۸۷۷ و ۱۸۷۹ مجله‌های اول و دوم نسخه‌ی خود را به چاپ برساند. کار فدرس نیز با مرگ او ناتمام می‌ماند. ساموئل لندور، موفق می‌شود تا جلد سوم نسخه‌ی فولرس را در سال ۱۸۸۴ به چاپ برساند. رویکرد فولرس در نسخه‌ی او به گونه‌ای بود که سطرهای مربوط به نسخه‌ی کلکته را با (C) و سطرهای مربوط به نسخه‌ی پاریس را با (P) علامت‌گذاری کرد.

تا این مقطع از گردآوری نسخه‌های انتقادی شاهنامه، کار مقابله و انتخاب نمونه‌ی صحیح توسط غیر فارسی‌زبانان انجام گرفته است. البته، مکن در مقدمه‌ی خود ذکر می‌کند که در تمام طول مدت کار بر روی شاهنامه از

مشاوره‌ی فارسی‌زبانان استفاده کرده است. اما، انتخاب نمونه‌ی صحیح همیشه توسط خود او انجام شده است. اگر این ادعا در باره‌ی هر سه نسخه‌ی ذکر شده درست باشد، می‌توان گفت که این آثار بر اساس انتخاب غیرفارسی‌زبانان بوده است.

به پیروی از روش تحقیق فولرس، برای اولین بار توسط محققین فارسی‌زبان، چندی از محققین کار بر روی تولید نسخه‌ی تصحیح شده‌ی شاهنامه را شروع می‌کنند. مجتبی مینوی جلد اول فولرس را بازبینی می‌کند. عباس اقبال اقدام به تصحیح جلد‌های دوم و پنجم می‌کند. سلیمان حیم به بازبینی جلد ششم می‌پردازد. و سعد نفیسی هم کار بر روی جلد‌های هفتم، هشتم، و نهم را به دست می‌گیرد. نسخه‌ی نهایی که به همراه جلد دهم (شامل ملحقات نسخه‌ی مکن، لغتنامه، و فهرست است) توسط انتشارات بروخیم در تهران به چاپ می‌رسد.

در میان نسخه‌های انتقاد، چاپ شده می‌توان از نسخه‌ی محمد دبیرسیاقی یاد نمود. (1335) دبیرسیاقی نسخه‌ی خود را به اقتباس از نسخه‌ی مکن در پنج جلد منتشر نمود. وی بین سالهای ۱۳۴۱ و ۱۳۵۰ دو جلد کشف الابیات شاهنامه را به نسخه‌ی خود اضافه نمود. ویژگی این کشف الابیات در این است که محققین می‌توانند، با جستجوی چند کلمه‌ی اول هر بیت، نشانی بیت مورد نظر را در نسخه‌ی دبیرسیاقی بیابند.

اولین نسخه‌ی انتقادی، که تلاش کرده جزئیات همه‌ی نمونه‌ها را نیز پوشش دهد، نسخه‌ی برتلس مشهور به چاپ مسکو است. نسخه‌ی برتلس در نه جلد بین سالهای ۱۹۶۰ و ۱۹۷۱ میلادی با همکاری محققین ادبیات، زبان‌شناسی، و نسخه‌شناسی به چاپ رسیده است. خصوصیت بارز این اثر در این است که نمونه‌های مشکوک را به باورقی منتقل می‌کند و نمونه‌ی صحیح را در اصل متن نگه می‌دارد. اما در این نسخه نیز بین ویراستاران بر سر نمونه‌ی

اصل و بدل اختلاف نظر گزارش شده است. علی رغم رویکرد تأکید بر اولویت روی نسخه‌ی قدیمی‌تر، گاهی، انتخاب نمونه‌ی صحیح‌تر بر نمونه‌ی قدیمی‌تر ترجیح داده شده است.

جالب توجه است که، پس از چاپ نسخه‌ی نه-جلدی برتلس، کار بر روی رفع غلط‌های ویراستاری این نسخه آغاز می‌شود. با حمایت کتابخانه‌ی سلطنتی، علیف و عثمانف اولین ویرایش اصلاحی جلد اول برتلس را در سال ۱۹۷۱ به پایان می‌رسانند. جلد دوم را نیز علیف و طباطبایی در سال ۱۹۷۳ به اتمام می‌رسانند. کار بر روی تصحیح نسخه‌ی انتقادی برتلس تا مدتی متوقف می‌شود. اما در چند سال اخیر با کمک مهدی قریب کار بر روی ویراست دوم نسخه‌ی مسکوا ادامه یافته است.

هنوز صراحتاً بر ارائه‌ی نسخه‌ی اصلاح از متن شاهنامه پیدا می‌کند. جلال خالقی-مطلق تلاشی مبسوط دیگری را برای ارائه‌ی یک متن درست از شاهنامه آغاز می‌کند. با استفاده از بالغ بر چهل و هشت نسخه‌ی دست‌نویس، خالقی مطلق شرح کاملی بر دفاع از انتخاب خود بین نمونه‌های بدل متن در باورقی ارائه می‌دهد. وی نسخه‌ی انتقادی خود را در هشت جلد به همراه سه جلد یادداشت‌های مبسوط بر قراین داخلی و خارجی متن ارائه می‌دهد. (2010) به عبارتی، نسخه‌ی خالقی-مطلق بر تمامی نسخ انتقادی منتشر شده قبل از خود، از نظر روش تحقیق و دقت در بکارگیری قواعد تصحیح، پیشی می‌گیرد. در حالی که چاپ اولین جلد نسخه‌ی انتقادی خالقی مطلق در سال ۱۳۶۷ به پایان رسیده، کار نسخه همچنان تا سال ۱۳۸۹ ادامه پیدا کرده است.

در سال ۱۳۸۶، یک نسخه‌ی انتقادی تصحیح‌شده‌ی دیگری توسط مهدی قریب معرفی می‌شود. قریب نسخه‌ی خود را بر اساس تلفیقی از نسخ دست‌نویس و چاپی انجام می‌دهد. او در تصحیح خود از دوازده دست‌نویس و دو نسخه‌ی انتقادی چاپی (نسخه‌ی مسکو و نسخه‌ی خالقی-مطلق) بهره جسته است.